

A cselekvés lírája

(Idézet Csoóri Sándor: Párbeszéd, sötétben.)

Az utóbbi időben két jelentős tanulmánykötetet olvastam: az egyik J. Lipsius könyve Hegesiasról, a másik Bretter György munkája*.

1. Hegesias, a filozófus, mielőtt útra kelt volna, egybegyűjtötte tanítványait, és a következő, értelmetlennek tűnő szavakat mondta: „A tett bizonyágként hat, és nincs szüksége kérdésre. Van, aki a tettekre mégis szavakkal válaszol. Válasza pedig a kérdés erejével hat. A válaszként feltett kérdésre senki sem vár feleletet. És e furcsa párbeszéd jelzi a végtelent, ami az értelem és a cselekedet között van.“ Ezzel elbúcsúzott, és elindult a perzsiái Sacarum Festumra. (A Hegesiasra vonatkozó részeket lásd: J. Lipsius: *Antiquarius Parvus*. Antwerpen, 1569. — Lipsius alaposan ismerte a római irodalmat, de görögül nem sokat tudott, amint Ruhnken is írja: „Lipsius perfectus litteris Latinis, Graecarum mediocriter peritus“, ezért könyvében nagyon sok időrendi és tárgyi tévedés van, ami manapság már köztudott, tehát szükségtelennek tartom kijavítani. Ilyen például, hogy Hegesias sohasem járt Perzsiában, és nem Kyrosz, hanem Ptolemaeus Lagi idejében élt.) Erről az ünnepségről Strabon a következőket írja: „A Saciusok Scythák voltak, és a Caspiumi tenger körül laktak: ezek sokszor be-ütöttek PerSiába, végre Bactrianát és Armeniának nagy részét elfoglalták. Midőn egykor egy nagy innepet tartottak: a PerSiai király rajtok ütött, 's egészén meg-verte őket... a SaciuSokon való győzedelemnek emlékezetére a' Sacaea innepet rendelték.“ Hegesias beszédét a tanítványai bizonyára értették, mi természetesen értelmetlennek tartjuk, annyira korhoz kötött; mégis megállapíthatunk egy bizonyos kettősséget, a modern párbeszéd abszurd elemét. A továbbiakban Lipsius még hihetlenebb történetet mesél el: Hegesias megérkezik a perzsa ünnepségre, ahol éppen Amamus istennek áldoznak. A magas várfallal körülkerített dombon — a dombot is a rabszolgák hordták össze —, a templomban pogány győzelmi áldozatot mutattak be. Amamus isten kegyelmének eléréseért elővezetik azt a rabszolgát is, akit majd feláldoznak. Az örök győzelem ünnepére a rabszolgával újra eljátszatják a történeteket: hódító király lesz, trónra ültetik, ehét, ihat, sőt a király ágyasaival is hálhat. Néhány nap múlva megkorbácsolják, és felakasztják.

2. Hegesias a tömeg miatt nem férhetett közelebb az áldozathoz, barázdált öreg arcát égette a nap, és fáradtan nézte az áhítatos embereket, akik újra átélték a félelmet. Amint a sápadt, sovány alak felvászorgott, és megállt a szék előtt, csend lett, a tömegben valaki felkiáltott, és leborultak a földre. Hegesias állva maradt,

* Bretter György: Párbeszéd a jelennel. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

és nézte, hogy félnék az áldozattól. „Emberek vagyunk — gondolta Hegesias —, és mi mástól félnénk jobban, mint az embertől. Amíg csak a füst szállt az égre, félelmük nem volt emberi, még reménykedtek, vártak, azt hitték, szorongásuk értelmetlen, aztán egyszerre itt van a bizonyosság, itt áll soványan, sápadtan, parancsolhat nekik, megütheti, leköpheti őket, és nem tehetnek semmit, megtorolhatja mindazt, amit vele tettek. Szerencsére mindenki tudta, hogy nem tart sokáig — csak néhány nap az egész. De ezt ő is tudja, és valószínű, még kegyetlenebb lesz.“ „A félelem teljesen értelmetlen“ — szolt közbe az egyik tanítvány, amint Hegesias otthon elmesélte az ünnepet.

„A félelem az, de az ő félelmük nem“ — válaszolta Hegesias, és sejtette, hogy már a tanítványai sem értik meg. „De nem a félelemről akartam beszélni — folytatta Hegesias —, hanem arról, hogy beszéltem azzal az emberrel. Három napig evett, ivott és fetrengett. A negyedik napon végre meghallgatott.“ (Sajnos, a szerzőnek itt egy hosszú fejtegetése olvasható a Stercoranistákról és a szent Elementumokról, aminek nyilvánvalóan semmi köze nem lehet Hegesiashoz, hiszen a vita a középkori hitviták anyagát tartalmazza. Majd visszatérek erre is, de előbb lássuk, mi az, ami Hegesias beszédéből valószínűnek tűnik. „És akkor azt mondtam neki: — A boldogság a gyönyörben áll, igaz? — azt mondta: — Igaz. — Az érzéki gyönyörben, igaz? — azt mondta: — Igaz... Ezután megkértem, mesélje el az életét. Azt mondta, hogy a Hadjáratkor született, ebből kiszámítottam, hogy harmincéves lehet, szüleit megölték, ő rabszolgaként nőtt fel. — De most boldog vagy, igaz? — kérdeztem. — Igen... — Tehát harminc évig szenvedtél, hogy egy pillanatra érezhesd a boldogságot!? — Rám nézett, nem értett. — Azt se tudtad, hogy boldog leszel, ugye? — Nem, honnan sejthettem volna...?! — Az érzéki öröme — folytatta tanítványainak Hegesias —, amint látjátok, sokkal ritkábbak, mint a szenvedés, a fájdalom, és a legtöbb esetben elérhetetlenek. Amíg az örömet nagyon ritkán, igen nehezen és rövid időre érhetjük el, addig a szenvedést lehetetlen elkerülni... Aztán megkérdeztem, tudja-e, hogy felakasztják? — Azt mondta: — Igen... — Megkorbácsolják, megcsúfolják? — Igen... — Tehát az öröm nem lehet állandó! — Láttam, megint nem érti, mire gondolok. Ekkor megkérdeztem tőle a legegyszerűbbet, amit embertől kérdezhetünk: — Most hogy érzi magát? — Azt mondta: — Fáradt. Nagyon fáradt. — Tudom — mondtam —, a gyönyör, amíg szokatlan, újdonság, addig élvezetet okoz, de csakhamar közömbössé, unottá, sőt kellemetlenné válik; így bármennyire is törjük magunkat, csak kevés élvezetre, de annál több fájdalomra teszünk szert, mert hiszen maguk az öröme is az ellenkezőre változnak, s a lelki öröme sokkal gyengébbek, semhogy a szenvedéseket ellensúlyozzák. Éppoly kevésbé képesek erre a születés, gazdagság, egészség stb., melyek inkább csak azok előtt értékesek, akik nincsenek azoknak birtokában. — Rám nézett. Láttam, nem értett meg. Elköszöntem, és hazajöttem.“

3. Amint tudjuk, Ptolemaeus betiltotta Hegesias előadásait, de ez már Lipsiust nem érdekelte, ő sokkal fontosabbnak tartotta, hogy a középkori hitvitákról is kifejtse a véleményét, biztosítsa a világot, hogy ő elismeri a teológiát, de látja az elentmondásait is, s nem azért ír Hegesiasról, mintha egyetértene a filozófiájával, hanem kizárólag mint ember érdekl. Ezért a híres Stercoranista vitát is Hegesias-szal mondatja el, ami érdekes, akkoriban talán merész is volt, de manapság eléggé furcsán hat. Akkor, amikor a legerősebb volt az Inkvizíció, amikor még az emberek gondolatát is ellenőrizhették (s nem volt nehéz), abban az időben egy Origines nevezetű teológus egy jelentéktelennek tűnő ellentmondásra bukkant: „Mi lesz az Úr VatSorájában való Elementumokkal a gyomorban?“ Azok, akik azt válaszolták, hogy „az árnyékSzékbe megyen“, azok voltak a Stercoranisták, akik pedig azt felelték,

hogy „halálunk után az égbe száll“ — azok voltak az igazhitűek. Volt egy harmadik vélemény is, Paschasius azt mondja: „Szükségtelen dolog ezzel a kérdéssel magunkat fárasztani.“ (Lásd még: *Broughton-lexikon* III. 1793.) Mind a három vélemény nagyon fontos volt, és egyikbe sem kötött bele nyíltan az Inkvizíció. Talán a legfurcsább és abban az időben a legveszélyesebb a harmadik vélemény volt, mert az első feltételezi, hogy racionálisan megoldható, a második, hogy hittel megválaszolható a teológiai gyakorlat ellentmondása, a harmadik mind a rációt, mind a hitet értelmetlennek tartja. Viszont értelmezési lehetősége a konkrét indítékok hiányában nagyon tág, ezért az adott korban mégiscsak ez tűnt a legveszélytelenebb véleménynek, ezért mondatja Lipsius Hegesiasszal: „A veszély műfaja nem a filozófia, hanem a butaság. Az ész sohasem a veszélyre törekszik, mégis alig tudja elkerülni. Ezért a gondolat és a beszéd között ott a forma kérdőjele, a formáé, ami nem a léttel, hanem az étellel egyenlő, a perzsa rabszolga boldogságával. Ha e formában elérhette volna a gondolatot, talán boldog lett volna, de boldogsága akkor sem változtatna a tényen: továbbra is áldozat marad. Ezért akartam megkérdezni tőle, vajon tudja-e, hogy áldozat? De láttam, nem értett engem.“

Amint látjuk, Lipsius meghamisította Hegesiast, és talán ez írásának az ereje. Ebben különbözik a tudóstól, aki képtelen elszakadni a tényektől, de mégis hasonlít rá, mert minden tényt elfogad, és mindennel vitatkozik. Ha a diszkurzív intellektus felörlődik a monológban, objektivitásra törekszik. „Nem az egésztest kell megragadni, hanem a részeket — mondja Lipsius. — Én mindig elsodálkozom azon, ha valaki az egésztestet minősíti. Akkor, amikor az egésztestet nem ragadhatom meg, kötelességem az elemeket megvizsgálni; de mi történik akkor, ha az elemeket sem vizsgálhatom, akkor behelyettesítem olyan ellentétes elemekkel, amit vizsgálhatok.“ A valóságra törekvés ezek szerint behelyettesítési folyamattá válik, amikor mindig a legközelebb álló ellentétével helyettesítjük be a fogalmakat. Egy időben és térben kívül álló, racionálisan gondolkodó ember számára ez értelmetlennek tűnik, hisz ezek szerint sohasem juthat el a fogalomhoz, a behelyettesítés milyenségéhez. De ha feltételezünk egy olyan helyzetet, amikor már a behelyettesítés lehetőségét is tagadnia kell a szerzőnek, amint azt Lipsius teszi, és inkább vállalja a hamisítást az önálló gondolat elfogadható formájáért, akkor örömmel vesszük észre, hogy az intellektus nem örlődött fel, habár jól tudja, hogy az elemi fogalmak megragadása nélkül minden megállapítása idő és tér függvénye, és mint ilyen más idő, más tér, más gondolat számára érthetetlen is lehet, de embersége nem omlik össze ettől az ellentmondástól. Tudatosan éli ezt az ellentmondást, és tágítja az intellektus határait anélkül, hogy összeomolna: hisz tudja, hogy ezt az ellentmondást helyzete tartalmazza. Van, amikor a monológ párbeszédese formában sem lehet objektív, csak azt a törekvést jelöli, hogy az intellektus feltételez egy olyan helyzetet, amikor megszabadulhat monológ-lététől, jöllehet tudja, hogy ténylegesen nem szabadult meg tőle. Ezért Lipsius könyve rendkívül jelentős, korát jóval túlélte, és sok megállapítása manapság már közhellyé vált, de kevesen tudják, hogy az alábbi is tőle származik: Hegesias, miután visszatért a Sacaeáról, megjegyezte: „ha az értelmetlen belülről nem elemezhető, és kívülről nem élhető át, mit tehet a filozófus?“ Lipsius ezt a kérdést szónoki kérdés-ként kezeli, könyvében viszont két gyakorlati megoldásban is felfedezhetjük a választ: 1. szellemi inkarnáció, az egészre vonatkozó megállapításait a mítológiára bízva, ezáltal helyzet, elmélet és hangulat ismét egységbe kerül; 2. a részelemeket általános érvényű igazságokként fogja fel, és önmagukon belül bizonyítja az ellentmondást. Az első módszer hátránya, hogy sohasem juthat el a fogalmi konkrétumhoz; a másodiké, hogy az alaphelyzetet el kell fogadnia mint premisszát, s nem juthat el az általánoshoz.

4. Érdekes, hogy néhány száz év múlva egészen más tartalommal és megváltozott körülmények között ismét megjelenik a filozófiai konstrukcióra törekvő vágy, és jöllehet nyelviileg messze fölötté áll Lipsius szikár stílusának, mégis Bretter György könyvében a párbeszéd-igény nagyon hasonló Lipsius formális párbeszédeire. Maga a „diszkurzív“ szó is vitát sugall, de mindez egy intellektuson belül zajlik le, s ezért a címben szereplő „jelenlét“ társhatározót zavarónak találom, egyszerű időhatározóként értelmezem. A jelenben, az „adott birodalmában“ keresi azt a formát, ami a diszkurzív intellektusnak legjobban megfelel, s ez nem a párbeszéd, hanem a monológ. Novellisztikus részleteivel Lipsiusot juttatja eszünkbe, aki részletesen leírja Hegesiasz perzsi utját, bár tudjuk, sohasem járt ott: „Aki parancsnak engedelmeskedik, nem lehet kívülálló, és mindenki parancsnak engedelmeskedik, Silenus is. Csak csapda a kívülállás mítosza, ismét csak csapda: a mítoszra mítosszal való válasz csapdája. Illúzió; fizetni kell érte. A látvány tehetetlen befogadásával, az egyedülléttel, a fáradtsággal, amit az alkalmazkodás árca okoz: mert színlelni kell a kívülállóknak, ő csak saját magának áll kívül, de mások számára mindig ott lesz, ahol van, mindig parancsnak engedelmeskedő, parancsot követő.“ A szöveg cselekmény, hangulat, helyzetteremtés ellenére sem válik novellává, konkrét arcot kereső fogalom szemléltető, értekező prózája marad. Habár Hérakleitosz testét szétmarcangolják az ebek, mégis boldog; tudja, igaza volt; Silenus átéli a tanácstalanságot, mégis reménykedik; Apollón bukásában is biztatást lát a szerző, s így a fogalmi premisszákból megszületik a cselekvés lírája: „mámorukban csak önmagukat fosztják ki, a *ma* az övék, amit jelenlét csak tettekkel tehetnek. Talán, ki tudja, minden az övék lehet, de csak a jelenben élhetnek.“ Talán ez az egyik lényeges következtetés, amit Lipsius sehogy sem értett volna meg: a lírikus cselekvést. Nem teremti meg a cselekvés mítoszáit, de a szükségét sugallja. A líra viszont a lehetetlennel ellensúlyozza. E kettő váltakozásában mégis a cselekvés hat erősebben. Ezért Bretter György elméletét a cselekvés igényére vezethetjük vissza. A kötet többi címre erre az igényre mint megvalósítható lehetőségre támaszkodik, mindenütt ott érezzük kimondatlan alaptételként. A vágy és lehetőség most már nem a lírán keresztül azonosul, hanem a konkrét elméleti ellentmondások feloldásán. Továbbra is megmarad a szemléltető jelleg, de megszűnik az önálló cselekmény, és a helyzet-, hangulatteremtő stílus helyett a konvencionális filozófiai terminológia váltakozik az aforisztikus megfogalmazással. „Hegel elméleti nagyságát — olvassuk — talán éppen abban mérhetjük le a legközvetlenebb módon, hogy a teljes magyarázat elvének felfedésével, minden lehetséges, avagy csak neki tulajdonított elfogultság ellenére sem zárta le az utat Marx felé.“ Tehát van olyan elmélet is, amelyik lezárja a továbbgondolás útját. De ha ilyen feltételezünk, akkor a történelem tanulság rá, hogy az sohasem túrta el a párbeszédet. Párbeszéd nélkül minék az érv, ha párbeszéd lehet, akkor úgyis fölöslegessé válik ez az érv. Ez pedig hasonló Lipsius könyvében a Stercoranista vitához, és Paschasius véleménye tűnik a legelfogadhatóbbnak.

5. A lírikus cselekvés alapja a hit, amiben egyesül a tagadás rációja és a líra irracionálisága: „Már azt is tudjuk, hogy a rációban csak hinni kell, a humanizmust viszont megvalósítani.“ Nyelviileg egy egyszerű kijelentésen alapszik, ami magában foglalja az „annak ellenére is“ megállapítást és egy lírai következtetést: „cselekszom“. Ha e cselekvés premisszáit keresnénk, ilyen fogalmakra bukkanánk, mint: erkölcs, egyéni és társadalmi szférák összhangja, humanizmus, amelyek mind az eszmény fogalomkörébe tartoznak, és egyetlen racionális indokuk a hiány. A hiány megszüntetése nem önmagában, hanem a pozitív minőség hiányaként lesz a cselekvés célja. Így a cselekvés logikus magyarázatot nyert, és teljesen elveszítené lírai

hatását, ha nem lenne mellette a logikusan nem magyarázható helyzet, amit az „annak ellenére is“ jelképez. Viszont e pusztá kijelentés fordított hatást ér el: a helyzet tűnik logikusnak, és a cselekvés értelmetlennek. Így a lírikus cselekvés is első pillanatra értelmetlennek tűnik. „De az élet rációja a küzdés, az emberi lét-feltételekért folytatott küzdelem, rációnk ez, nem valami rajtunk kívül álló értelemnek engedelmességek, hanem a létünkéből fakadó rációnak, s ez a parancs azt diktálja: vereségeink ellenére, sőt éppen, mert vereséget szenvedtünk, küzdjünk a humánusért.“ E cselekvés másik fő tulajdonsága, hogy nem kérdőjelezi meg a küzdés lehetőségét, ezért néha ilyen furcsa következtetésekre jut: „Ha a nyelv nem szól, akkor nincs mit mondjon.“ Vagy: „A jövő pedig — eszmény. Az eszmény és reális viszonyában nincs szó két egyenrangú tag viszonyáról; döntő jelentősége a reálisnak van. A reálisból kell kiindulni, a reálist kell elismerni, hiszen ebben vívjuk harcainkat, és e harcban közelíthetünk az eszményi felé.“

Bretter György írásainak jelentősége tehát nem valami új eszmény megfogalmazása, hanem az eszmény és a „reálisban meglevő örök“ szembesítése. Mivel az eszmény az átlag, a helyzet átlag alatti, ezért elmélete csak annyiban örök, amennyiben ezen az eszményen túlmutat, vagy amint azt a mitológiai írásaiban, a realitást végtelenül átélhető variációként ábrázolja, különben önmagában hordozza a helyzet és eszmény túlhaladását. „A humanizmus harc az elidegenedés ellen“ — írja, és ebben is benne van az eszmény és a lehetőség azonosítása; a cselekvést úgy szemléli, mint illuzórikusan szabad „harcot“ anélkül, hogy a feloldhatatlanság lírája jelen lenne. Ezekben a kijelentésekben a cselekvés elveszíti a lírát, realitásától megfosztott illúzióvá válik. A pusztá cselekvés elmélete szerint, sajnos, értelmetlenné válik századunk irodalma. Bár a szerző éppen az ellenkezőjére törekszik, amint azt a cselekvés lírájában láttuk, az ilyen mellékesnek tűnő megjegyzéseivel lehetetlenné válna az asszociatív irodalmi elemzés. Ezzel az elmélettel rendkívül egyszerűen — és hiányosan — lehetne magyarázni nemcsak Günter Grass-t, de még a Grimm-meséket is: „Hát igen: egy elmeegógyintézet lakója vagyok — írja Grass —, és ápolóm állandóan figyel, szinte le sem veszi rólam a szemét; ugyanis van az ajtón egy kémlelőlyuk, ápolóm szeme meg az a fajta barna, amelyik nem tud átlátni rajtam, a kékszeműn...“ vagy egy Grimm-mese: „Hét esztendeig jártam a nyomodban, voltam a Napnál, voltam a Holdnál, voltam a négy szélnél, kérdezősködtem utánad... mégis el akarsz felejteni?“ A pusztá cselekvés és a lírai cselekvés Bretter Györgynél ugyanazon a gondolatrendszeren belül jelentkeznek, de írásaiban mind stilisztikailag, mind szerkezetileg jól elkülönül. Kritikai elemzéseiben a pusztá cselekvés nyíltságával fordul a jelen felé, de a lírai cselekvés szemléletével közelíti meg például Madáchot. Ezt a két szemléletet próbálja egyesíteni a kötetzáró cikkben: „Ideiglenes manifesztum a líra provincializmusa ellen.“ Egyesítés helyett egymásmellettséget találunk, de a két jól elkülönülő végletben a szerző legjelentősebb tulajdonságát figyelhetjük meg, amivel szinte egyedül áll irodalmunkban, élénk intellektussal mutat rá a kikövetkeztetett valóságra. Az egyik póluson a valóság és a pusztá cselekvés: „a költészet igazsága az, hogy benne a világ saját igazságtalanságát újra átéli, tudomásul veszi azért, hogy lerombolhassa, harcolhasson ellene“, a másikon a lírai cselekvés valósága: „Az átlibbenés játéka és a döntés felelőssége, a jelentől való szabadulás és a jelenbe való visszalépés, a ráolvasás és a boszorkányság megátkozása, a jelenlét izgága öröme és az elmúlás fájdalma, az ittlét fájdalma és az elmúlás izgalma — ez a költészet szabadsága.“ Ha a költészet ilyen szabad, akkor az esszé a szabadság műfaja, nem köti semmi, csak a nyelv, a föld s a kimondhatatlan gondolat. Ennyi Bretter György hatalma: írásainak ránk és Rá nehezedő súlya.

Agoston Vilmos